

РОЗДІЛ III

Актуальні проблеми цивілістики

УДК 342.9:347(091)

*М. Стрельбицький,
Л. Стрельбицька*

Адміністративно-правові та цивільно-правові юридичні факти в новому соціально-історичному вимірі

У статті розкрито роль та сутність адміністративно-правових і цивільно-правових юридичних фактів у сучасних умовах історичних соціально-економічних перетворень та державотворення в Україні.

Ключові слова: юридичні факти, правовідносини, норми адміністративного права, цивільно-правові норми, правова система.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна українська правова система, у тому числі адміністративне й цивільне право, переживають перехідний етап – від соціалістичного права до класичної романо-германської правової системи, яка ґрунтується на верховенстві закону в ієрархії нормативно-правових актів. Це обумовлено потребою становлення та стабілізації політико-правової системи молодшої держави на підставі виникнення, зміни й припинення правовідносин, передумовою яких є юридичні факти, тобто конкретні життєві обставини, із якими норми законодавства пов'язують настання правових наслідків. Юридичні факти виступають як проміжна ланка між правовою нормою та правовідносинами будь-якої галузі права. Вони обумовлюють напрями й зміст заходів державного будівництва та розвитку економіки України як незалежної правової держави, а тому потребують поглибленого наукового вивчення й практичної реалізації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Загалом вивченню адміністративно-правових та цивільно-правових юридичних фактів присвячували свої роботи В. Б. Ісаков, В. М. Кампо, Н. Р. Нижник, Г. В. Кікоть, В. Г. Баландіна, А. М. Завальний, М. С. Кельман, С. С. Алексєєв, О. Ф. Скакун, В. М. Хропанюк, М. В. Цвік, Ю. М. Оборотов, С. А. Зінченко, О. С. Іоффе, О. А. Красавчиков й ін. Але ці праці здебільшого стосуються характеристики юридичних актів із позицій історії вивчення, галузєво-правового підходу, їх класифікації тощо. Роль юридичних фактів із позицій адміністративного та цивільного права в сучасних умовах державотворення до цього часу не розглядалась.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – дослідити процес припинення старих та виникнення нових адміністративно-правових і цивільно-правових правовідносин, обумовлених юридичними фактами, їх характер і роль в умовах розбудови незалежної України й державотворення; виявити напрями утвердження сучасної суверенної правової держави.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Згідно з ч. 2 ст. 3 Конституції права та свободи громадян і їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Чинна Конституція гарантує рівність громадян перед законом (ст. ст. 21, 24). Органи виконавчої влади й посадові особи повинні при виконанні своїх функцій і повноважень однаково ставитися до громадян незалежно від статі, віку, соціального походження тощо [1]. Цей принцип означає, що при вирішенні певних категорій адміністративних справ він не може змінюватись, інакше це призведе до дискримінації певних осіб. В українській науці адміністративного права адміністративно-правові відносини між суб'єктами цієї галузі права розглядаються як суспільні стосунки у сфері державної адміністрації, урегульовані нормами адміністративного права.

Існує кілька теорій адміністративно-правових відносин. Радянська теорія виходила з постулату про те, що в цих відносинах повноваження (права) завжди належали органу державного управління. Специфіка радянських адміністративно-правових відносин була пов'язана з тоталітарною командно-адміністративною системою. Сутність цих відносин становила ієрархія влади.

Неорадянська теорія адміністративно-правових відносин, якої дотримуються окремі вчені в країнах СНД й Україні та яка є перехідною до демократичної теорії, також ґрунтується на ідеї пріоритету прав й інтересів держави.

Демократична теорія адміністративно-правових відносин спирається на ідеї лібералізації відносин між державною адміністрацією та особою. Для цієї теорії характерний поділ адміністративно-правових відносин на ті, які виникають з охорони громадського порядку, і стосунки, пов'язані з наданням громадянам управлінських послуг. Ці два види адміністративних відносин мають різну природу: перші є ієрархічними, другі – субсидіарними (диспозитивними). Але головне полягає в тому, що ця теорія розглядає всі адміністративно-правові відносини з позицій захисту прав людини й тому немає різниці, які ці відносини за їхньою природою – ієрархічні чи субсидіарні [2, с. 36]. Тому важливо переглянути наукові погляди на суб'єктів адміністративного права України, їхній статус, класифікацію тощо.

Найчастіше виникають адміністративно-правові відносини між громадянами та органами виконавчої влади. Насамперед ці відносини пов'язані з наданням громадянам управлінських послуг. Проте дуже значна частина таких відносин пов'язана з накладанням на громадян адміністративних стягнень. Для адміністративних правовідносин велике значення мають юридичні факти. Адміністративне право регулює відносини у зв'язку з конкретними й абстрактними життєвими обставинами. Як відомо, останні складаються з дій і подій.

Для української науки адміністративного права проблемним є, наприклад, питання про те, яким чином державна адміністрація отримує інформацію про потрібні їй факти. Основними є два шляхи: а) адміністрація очікує, доки їй нададуть потрібні факти. Проте це суперечить головному завданню державної адміністрації, а саме: бути діяльною в питаннях суспільного значення, а отже, діяти також із власної ініціативи, передбачаючи та попереджаючи події; б) зобов'язання державної адміністрації самостійно збирати важливі для неї факти, оскільки лише таким чином вона може виконати своє завдання. При цьому не виключається, що вона може спонукати до співпраці конкретного громадянина [2, с. 37].

Проте в Україні існують певні законодавчі обмеження для збирання фактів органами виконавчої влади, пов'язані із захистом прав громадян, комерційної таємниці тощо. Ці обмеження ще, на жаль, недостатньо гарантують права й свободи громадян.

Нерідко виникають питання щодо вірогідності фактів. Тут закладено значний потенціал оновлення практики реалізації адміністративного права [2, с. 38].

Радянська теорія вважала, що адміністративне право має, крім правових, політичні джерела адміністративного права, якими були документи монопартійної політичної системи. Неорадянська теорія джерел цієї галузі права в країнах СНД зосереджує увагу переважно на нормативно-правових актах. Хоча в її представників є праці, у яких також згадуються інші джерела: судові рішення й міжнародні договори. Радянська та неорадянська теорії розглядають джерела адміністративного права як правові інструменти управління, тобто як елементи забезпечення діяльності державної адміністрації. На відміну від них, демократична теорія джерел у європейських країнах розглядає останні переважно як правові засоби обмеження державної адміністрації. Тому перші дві теорії акцентують увагу на нормативно-правових джерелах адміністративного права, а третя – на судовій практиці.

В Україні реалізується система джерел адміністративного права, що включає Конституцію, інші нормативно-правові акти, міжнародні договори, судові рішення, звичаєве право й доктрину. Практично в усіх названих видах джерел відбуваються зміни, які свідчать про їх модернізацію та зростання політико-правової ролі. Поки що ці джерела функціонально зорієнтовані на правове забезпечення діяльності державної адміністрації, але їхня роль правового засобу обмеження органів виконавчої влади й посадових осіб поступово підвищується [2, с. 39].

Провідна роль серед нормативно-правових джерел адміністративного права України належить Конституції та законам. Порівняно з радянським періодом, правове значення цих актів суттєво зросло. Якщо в радянський час Конституція й закони мали переважно політико-ідеологічне значення,

то нині це акти, на основі яких приймаються найважливіші адміністративно-правові рішення органів виконавчої влади та посадових осіб.

Конституція України як основне джерело адміністративного права ще не має такого впливу на чинне адміністративне право, як у європейських країнах, але її роль значно вища, ніж за радянських часів. Як джерело адміністративного права чинна Конституція виконує одночасно роль правового забезпечення діяльності державної адміністрації та засобу її обмеження.

Конституція регулює адміністративно-правові відносини з питань організації й діяльності органів виконавчої влади, державної служби, реалізації прав і свобод громадян тощо. Конституція обмежує адміністративно-правову діяльність виконавчої влади згідно з положенням про те, що органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією й законами України (ч. 2 ст. 19). Вона також обмежує виконавчу владу відповідно до принципу пріоритету прав людини (ст. 3). Конституція встановлює форми контролю за діяльністю органів і посадових осіб виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Крім регулятивної й правозахисної функцій, Конституція виконує також правоохоронну функцію. Вона є критерієм конституційності законів та інших актів вищих органів державної влади у сфері адміністративного права. Закони або їхні положення, які не відповідають Конституції, визнаються у встановленому законом порядку не чинними. Отже, Конституція дає змогу встановлювати межі нормотворчої діяльності в галузі адміністративного права для законодавчої й виконавчої влади.

Дедалі більша роль у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних із діяльністю державної адміністрації, належить законам. Крім Конституції та законів, джерелами адміністративного права є також підзаконні нормативно-правові акти: укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, накази міністрів й інших посадових осіб виконавчої влади, рішення органів місцевого самоврядування тощо. Ці джерела найбільш пристосовані до потреб неорадянської системи державної адміністрації в Україні. Тому акти Президента та Кабінету Міністрів фактично відіграють головну роль в адміністративно-правовому регулюванні суспільних відносин. Проте це вже правові акти, які можна оскаржити в суді, а не партійні директиви, як це було за радянських часів, котрі оскарженню не підлягали, хоч і виконували роль обов'язкових документів для органів державного управління.

Серед важливих видів джерел адміністративного права України виділяють нормативні договори, серед яких – міжнародні пакти та угоди, конвенційні угоди між гілками державної влади, адміністративні договори між структурами виконавчої влади або між цими структурами й органами місцевого самоврядування; судові прецеденти (адміністративне прецедентне право); звичаєве право. Хоча в українській науці адміністративного права до кінця не подолано юридичний позитивізм, який заперечує роль судових прецедентів і звичаєвого права як джерел цієї галузі права. Ще одним видом джерел адміністративного права України є доктрина, тобто наукові праці, які отримали офіційне визнання. У соціалістичному праві роль такого джерела фактично виконували праці класиків марксизму-ленінізму.

В Україні існує низка наукових розробок, що одержали схвалення з боку органів державної влади. Ідеться про різні концепції розвитку, серед яких для адміністративного права ключове значення має Концепція адміністративної реформи в Україні 1998 р., яка була санкціонована відповідним указом Президента України. Отже, джерела адміністративного права України формуються в нову структуру й потребують нової класифікації.

Становлення сучасної української науки адміністративного права, попри всі її випробування й перипетії, є результатом історичної закономірності, що пов'язана з утвердженням державної незалежності України та з відродженням європейських наукових традицій [2, с. 47]. Наприклад, юридичними фактами можуть бути різні життєві обставини, що належать як до сфери природи (народження й смерть особи, перебіг часу), так і до соціальної сфери життя (дії та вчинки людей, адміністративні акти, рішення суду). Найважливішою властивістю юридичних фактів є здатність зумовлювати настання правових наслідків. Вони кваліфікуються як юридичні, оскільки передбачені в адміністративно-правових нормах (прямо – у гіпотезі, опосередковано – у диспозиції або санкції).

Як тільки в житті з'являються факти, зазначені в гіпотезі норми, остання починає діяти, унаслідок чого її адресати в одних випадках мають можливість реалізувати свої права та обов'язки, в

інших – набувають суб'єктивних прав й обов'язків (права та обов'язки передбачаються диспозицією норми).

Диспозиція зобов'язуючої або уповноважуючої адміністративно-правової норми приписує, якою може й має бути поведінка активної сторони. Дії осіб, здійснювані відповідно до приписів диспозиції норми, тобто дії, що являють собою реалізацію прав та обов'язків, є юридичними фактами. Отже, фіксуючи права й обов'язки, диспозиція опосередковано вказує на юридичні факти. Дуже часто для виникнення правовідносин потрібна сукупність двох або кількох юридичних фактів, наявність яких необхідна для настання юридичних наслідків.

Без юридичних фактів також не встановлюються, не змінюються й не припиняються жодні цивільні правовідносини. Значення юридичних фактів у цивільному праві не вичерпується тим, що вони є підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин. Такі юридичні факти, як народження, досягнення повноліття, визнання громадянина недієздатним, тягне за собою виникнення або припинення дієздатності.

Однак не кожна життєва обставина є юридичним фактом, а лише така, із якою норми цивільного законодавства пов'язують настання правових наслідків. Так, наприклад, досягнення 18-річного віку само по собі не викликає будь-яких правових наслідків. Але законодавство, пов'язуючи з досягненням цього віку виникнення цивільної дієздатності (ч. 1 ст. 34 ЦК України), робить його юридичним фактом. Отже, можна зробити висновок, що юридичний факт характеризується двома чинниками: наявністю явищ зовнішнього світу (життєві обставини) і визнання їх державою юридичними фактами. Одні й ті самі факти можуть бути або не бути юридичними залежно від того, як до них ставиться держава в цей період. Стаття 11 ЦК України передбачає приблизний перелік юридичних фактів, які породжують цивільні правовідносини (цивільні права та обов'язки):

- 1) договори й інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) й моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти;
- 5) цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства.

Водночас закон підкреслює, що цей перелік не є вичерпним. Визнається можливим виникнення цивільних прав та обов'язків із «дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки». Це положення має надзвичайно важливе значення для цивільного законодавства, яке, на відміну від кримінального, має справу передусім не з аномальними явищами, а з нормальним розвитком економічного обороту. Зважаючи на надзвичайно широкий спектр відносин, що регулюються цивільним правом і обумовлені предметом галузі, у суспільстві майже не існує відносин, які б хоча опосередковано не стосувалися цивільно-правового регулювання. Сучасний рівень розвитку економічного обороту робить неможливим закріплення в цивільному законодавстві всіх без винятку юридичних фактів. Потреба в них може виникнути цілком несподівано й безвідкладно, тоді як внесення відповідних змін у законодавство завжди вимагає певного часу. Тому в цивільному законодавстві й передбачено правило, згідно з яким юридичні факти, не передбачені цивільним законодавством, спричиняють відповідні правові наслідки, якщо вони не суперечать загальним засадам і змісту цивільного законодавства.

Отже, під юридичними фактами в цивільному праві слід розуміти конкретні життєві обставини, із якими норми цивільного законодавства пов'язують настання правових наслідків і, передусім, виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин.

Підставою цивільних правовідносин може бути одиничний юридичний факт. Так, для встановлення зобов'язання підряду достатньо укласти договір між підрядником і замовником. Такі обставини називаються простими юридичними фактами. Однак виникнення деяких цивільних правовідносин може бути зумовлено сукупністю юридичних фактів, що називається складним юридичним фактом, або юридичним складом. Кожний із юридичних фактів, що входить до юридичного складу, може мати самостійне значення. Але цей правовий наслідок може викликати тільки юридичний склад у цілому, увесь комплекс фактів.

Юридичні склади поділяються на прості й складні. Прості юридичні склади являють собою сукупність фактів, які можуть накопичуватись у довільній послідовності, важливо лише, щоб у

якийсь певний момент вони були в наявності. Так, відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 263 ЦК України зупинення перебігу строку позовної давності настає за наявності комплексу юридичних фактів: якщо позивач або відповідач перебуває в складі Збройних сил України або в інших створених відповідно до закону військових формуваннях, що переведені на воєнний стан. Складні юридичні склади – це сукупність фактів, між якими існує сувора залежність.

Від юридичних фактів відрізняють так звані юридичні умови – обставини, що мають юридичне значення для настання правових наслідків, але пов'язані з ними не прямо, а через проміжні ланки [3]. Наприклад, підставою для настання цивільно-правової відповідальності є правопорушення. Але для її застосування, за загальним правилом, необхідна наявність таких умов, як протиправність дій, наявність шкоди, вина порушника, причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями й шкодою, що настала. Для настання юридичних наслідків достатньо наявності одного юридичного факту.

Однак у реальній дійсності частіше маємо справу з комплексом фактів, серед яких розрізняють:

- групу юридичних фактів. Це декілька фактичних обставин, кожна з яких викликає або може викликати один і той самий наслідок;

- юридичну (фактичну) сукупність (рос. «*юридический состав*»). Це система юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише за наявності всіх елементів цієї сукупності.

Як правило, група юридичних фактів закріплюється в одній нормі та являє собою явища одного порядку. Наприклад, ст. ст. 229–231 ЦК передбачають, що правочин може бути визнаний недійсним, якщо його здійснено під впливом помилки, обману, насильства тощо. У цьому разі маємо справу з групою юридичних фактів, кожен із яких окремо спричиняє визнання правочину недійсним.

Юридична (фактична) сукупність містить взаємопов'язані елементи, що окремо можуть узагалі не мати правового значення або породжують не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права.

Серед різних видів юридичної сукупності особливе місце посідають так звані юридичні стани, тобто обставини, що характеризуються відносною стабільністю й тривалістю терміну існування, протягом якого вони можуть неодноразово (у поєднанні з іншими фактами) спричинити певні юридичні наслідки. Це, наприклад, перебування в шлюбі, установлення опіки тощо.

Стаття 49 ЦК визначає акти цивільного стану як події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою, започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав й обов'язків. Зазначеними актами є народження фізичної особи, установлення її походження, набуття громадянства, вихід із громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Деякі з актів цивільного стану підлягають державній реєстрації: народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть.

Завершуючи загальну характеристику юридичних фактів у цивільних правовідносинах, слід звернути увагу на принципово важливе положення ЦК, закріплене в ст. 11, згідно з яким цивільні права й обов'язки виникають як із дій, передбачених актами цивільного законодавства, так і внаслідок дій, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Це положення розвинене в ч. 2 ст. 11 ЦК, де підкреслюється відсутність вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків і наголошується, що останні виникають не тільки за прямо вказаних обставин, а й з інших юридичних фактів.

Висновки й перспективи подальших досліджень. У сучасних умовах становлення державного управління, ринкової економіки та інституту приватної власності українська правова система переживає перехідний період від радянської до сучасної недержавної й демократичної системи. Відбуваються історичні зміни в адміністративно-правових та цивільно-правових відносинах, обумовлених відповідними юридичними фактами.

Юридичні факти і в адміністративно-правових, і в цивільно-правових правовідносинах, що виникають, змінюються й припиняються, на стадії реалізації ідеї незалежності України відіграють вирішальну роль. Вони забезпечують права та свободи громадян, регулюють відносини громадян з органами виконавчої влади й державними службовцями, надають можливість регулювати правовідносини на договірній основі між різними суб'єктами господарської діяльності в ринкових умовах тощо.

Тому перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані насамперед із переглядом наукових поглядів щодо суб'єктів адміністративного й цивільного права, його джерел, сутності та кваліфікації юридичних фактів, вивчення й задіяння потенціалу оновлення практики, а також доктринального визначення передумов виникнення юридичного факту.

Джерела та література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Вид-во «Право», 1996. – 128 с.
2. Кампо В. М. Становлення нового адміністративного права України : наук.-поп. нарис / [В. М. Кампо, Н. Р. Нижник, Б. П. Шльоер] ; за заг. ред. В. М. Кампо. – К. : Юрид. кн., 2000. – 60 с.
3. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 135 с.

Стрельбицкий Н., Стрельбицкая Л. Административно-правовые и гражданско-правовые юридические факты в новом социально-историческом измерении. В статье раскрываются роль и сущность административно-правовых и гражданско-правовых юридических фактов в современных условиях исторических социально-экономических преобразований государства в Украине. В сегодняшних условиях становления государственного управления, рыночной экономики и института частной собственности украинская правовая система переживает переходный период от советской к современной демократической системе. Происходят исторические изменения в административно-правовых и гражданско-правовых отношениях, обусловленных соответствующими юридическими фактами.

Юридические факты и в административно-правовых, и в гражданско-правовых правоотношениях обеспечивают права и свободы граждан, регулируют взаимоотношения граждан с органами исполнительной власти и государственными служащими, предоставляют возможность регулировать правоотношения на договорной основе между различными субъектами хозяйственной деятельности в рыночных условиях.

Ключевые слова: юридические факты, правоотношения, нормы административного права, гражданско-правовые нормы, правовая система.

Strelbitskiy N., Strelbitskaja L. Administrative Legal and Civil Legal Facts in the New Socio-Historical Dimension. The article describes the role and nature of administrative law and civil law legal facts in the present conditions of historical socio-economic transformation of the state in Ukraine. In today's conditions of formation of government, market economy and private property institution Ukrainian legal system is going through a period of transition from the Soviet to the modern democratic system. Historical changes taking place in the administrative and legal and civil relations arising from the relevant legal facts.

Legal facts in administrative law and civil law relations ensure the rights and freedoms of citizens, regulate relations between citizens and the executive authorities and civil servants, provide the ability to regulate legal relations on a contractual basis between the various economic agents in market conditions.

Key words: legal facts, legal, rules of administrative law, civil law, the legal system.

УДК 347.441.142: 347.728.3

3. Самчук-Колодяжна

Особливості укладання договору купівлі-продажу цінних паперів: теоретичний аспект

У статті досліджено теоретичні та практичні проблеми укладання договорів купівлі-продажу особливого виду майна – цінних паперів, які забезпечують оборотоздатність такого майна. Оборотоздатність цінних паперів визначена на законодавчому рівні. Ступінь оборотоздатності визначається як їх видом, так і способом легітимізації власника.

Ключові слова: оборотоздатність, майнові права, цінні папери, депозиторна система, купівля-продаж, договір, РЕПО.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із найпоширеніших типів договорів, що використовуються в товарному обороті, є договір купівлі-продажу, який в умовах ринкової еко-